

főtő-nek nevezték el, azoknak a tudatában *lőtő* (~ *lejtő*) minden bizonyossal úgy élt, mint a *lő* származéka: ha *lejtő* ~ *lőtő* az, ami lefelé tart, lefelé megy, *főtő*-nek nevezhető az, ami fölfelé, a magasba tart!

Amit pedig a székelyek — úgy látszik — ösztönösen éreztek, hogy ti. *lejt* a *lő* származéka, azt mi — immár tudatosan — bizvást vallhatjuk, hirdethetjük.

Balázs János

Nem a törökből származik-e *sisak* szavunk? Az 1405 óta adatolható *sisak* szavunkat a kutatók sokáig szláv eredetűnek tartották (vö. SzófSz.). A magyarban családalanul álló szónak ugyanis a szerb és a bolgár kivételével minden szláv nyelvben van megfelelője: kaj-horvát, szlovén, szlovák, felső-szorb *šišak*; cseh *šišák*; lengyel *szyszak*; ukrán, orosz *шшуак*; fehérorosz *шшуак*. Magától kínálkozott tehát a feltevés, hogy a magyar *sisak* valamelyik szláv nyelvből származik. Kniezsa azonban ezt a feltevést megdöntötte (MNY. 38 : 337—44; SzJsz. I : 942; vö. Bárczi: MSzók. 58). Kimutatta, hogy a szó a szláv nyelvekben később jelentkezik, mint a magyarban: kaj-horvát: 1566, lengyel: 1570, szlovák: 1685, orosz: 1704, cseh: XIX. század eleje, szlovén: 1867. A felső-szorb nyelvbe a csehből, a keleti-szláv nyelvekbe pedig feltehetően a lengyelből került át. A szó a szlávban családalan; a *šiška* 'gubacs' alapszavából, a **šiš*-ből való megfajtési kísérlet szóképzés-történeti szempontból nem lehet helyes. Mindezek alapján Kniezsa arra következtet, hogy a „szláv szavak vagy közvetlenül vagy közvetve maguk valók a magyarból” (SzJsz. I : 942). A magyar *sisak* származása azonban még nincsen megfajtvé. Enélkül pedig a szláv szavaknak a magyarból való eredeztetése is csak feltételesnek tekinthető, mert ilyen esetben sosem lehet tudni, hogy — Kniezsa szavai szerint — „a szó esetleges magyarázata ezt a sorrendet (magyar → szláv nyelvek) nem fordítja-e meg” (Nyr. 81 : 120).

Az új orosz etimológiai szótár szerzője, Max Vasmer nem foglal állást az orosz *шшуак* stb. eredetével kapcsolatban, de rámutat arra, hogy e szavakat a kutatók többkevesebb határozottsággal a magyar *sisak*-ból származtatják; a *šiška*-val való összefüggést nem tartja meggyőzőnek (Vasmer RussEtWb. 3 : 403—4). A kérdés magyar nyelvű irodalmát Vasmer nem idézi, mert feltehetően nem ismeri. Vasmer tehát közvetlenül nem viszi előre a *sisak* eredetére vonatkozó kutatásokat. Közöl azonban néhány fontos, eddig fel nem használt szótörténeti adatot és alakváltozatot. Úgy gondolom, hogy ezeknek az adatoknak a figyelembe vétele átsegítheti a kutatást a holtponton.

Eddig — mint fentebb láttuk — az orosz *шшуак* csak 1704 óta volt adatolható. A szó azonban már Afanaszij Nyikityin tveri kereskedő indiai útírárásában is előfordul. A Nyikityin 1466—1472 között járt Indiában, 26 évvel Vasco de Gama előtt. Az úti élményeiről készített naplószerű feljegyzések, melyeket a moszkvai évkönyvek az 1475. év eseményeinek a tárgyalásába illesztettek be, több későbbi másolatban maradtak fenn. A XVII. században keletkezett Undolszkij-féle másolatban *шшуакъ*, az egyik XVI. századi másolatban — troicki kézirat — pedig *чичакъ* alakváltozatban szerepel szavunk: Да на султанъ ковтанъ весь сажень яхонты, да на шапкѣ чичакъ олмазь великы 'És a szultánon drágakövekkel borított kaftán, és fején sisak nagy gyémánttal' [tkp. 'süvegén sisak nagy gyémánt'] (Szrezyevszkij 3 : 1534; Vasmer : i. m. 3 : 333, 403—4; A. Nyikityin útíráására vö. Н. К. Гудзий: История древней русской литературы.⁴ Москва, 1950. 282—7). Egy másik XVI. századi másolatban — Etter-kézirat — ugyancsak *чичакъ* alakban található a szó (С. П. Обнорский—С. Г. Бархударов: Хрестоматия по истории русского языка. Часть I. Москва, 1952. 234). A Nyikityin útíráása egyébként valósággal tarkállik a perzsa, arab és török

szavaktól. — A *чичакъ* szó Dmitrij Ivanovics herceg 1509 körül íródott végrendeletében is előfordul: Два чичака золоты, одинъ грановитъ, а на обѣихъ яхонты сини, да зерна Гурмыские 'két arany sisak, az egyik sokszögletű, mindkettőn kék drágakövek és hormuzi [a perzsiai Hormuzból való] gyöngyök' (Szreznyevszkij 3: 1534; Vasmer: i. m. 3: 333). A *чичакъ* alakhoz kapcsolódik az Ivan Ivanovics nagyherceg 1359 előtt íródott végrendeletében kétszer ismétlődő *чечакъ* 'sisak' is: ...чечакъ золотъ съ каменъемъ съ женчуги 'drágakövekkel és gyöngyökkel [díszített] arany sisak' (Szreznyevszkij 3: 1515; Vasmer: i. m. 3: 333).

Az óorosz *чечакъ*, *чичакъ*, *шшиакъ* szavak egymással nyilván összefüggenek; összekapcsolja őket Vasmer is. Ennek az összefüggésnek abban van a jelentősége, hogy 1. az 1359 előtti óorosz *чечакъ* valamennyi más szláv nyelvi és magyar megfelelőnél korábbi előfordulást jelent; 2. nyomatékosan erősíti Kniezsa véleményét e szavak nem szláv eredetéről. A korai *чечакъ* alak ismeretében ugyanis a szláv *šiš többől való származtatás magától elesik.

Az óorosz *чечакъ* alakot F. Je. Kors a kazáni tatár *čačaq* 'rojt, bojt' szóból magyarázza (Jagić Archiv 9: 665). Vasmer szerint ez a származtatás bizonytalan. A szó eredetét azonban ő sem oldja meg, hanem csak utal a külön címszóként tárgyalt *шшиак*-ra. Megemlíti azonban Aulis J. Joki tanulmányát a déli szamojed nyelvek jövevényszavairól (Die Lehnwörter des Sajansamojedischen. MSFOu. 103. Helsinki, 1952. 354). Itt Joki a kamasz *tšátšâk* 'kakastaréj; bojt' szóval kapcsolatban bemutatja a kazáni tatár szó megfelelőit a török nyelvekben: kacsin *tšegtšâk* 'bojt, rojt, kakastaréj'; koibal *t'at'ak* 'kis rojtok vagy rongyok'; ojrot-teleut *čačaq* 'bojt, rojt'; kazáni *čáčak* 'bojt, rojt', *čačaq* 'női fejdísz'; sor *šažaq* 'bojt, rojt'; lebed *čažaq* 'ua.'; baskír *sāsak* 'ua.'; kazak-kirgiz *šažaq* 'ua.'; oszmán *sačaq* 'ua.'; csagatáj *sačaq* 'rojt; bojt; női kötény'; türkmén *seček* 'rojt'; középtörök *saču* 'ua.'; csuvas *šüze* 'rojt'; stb. A törökből származik a manysi *tšü tša'x* 'bojt; rongyok'. — A török szavak alapjelentése a 'bojt, rojt' lehet, amiből hasonlóságon alapuló névátvitellel néhol 'kakastaréj', majd ebből 'női fejdísz' jelentés fejlődött; az utóbbira vö. orosz *кókušник* 'női fejdísz' ← *кóкушь* 'tyúk; kakas' (Vasmer: i. m. 1: 594). Elképzelhető esetleges 'kakastaréj' → 'sisak' jelentésfejlődés is. Taréjjal ellátott sisakok már az ókori Görögországban és Rómában is használatosak voltak (vö. R. Forrer: Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer. Leipzig [1907.] 340—50).

A Joki által felsorolt török szavak és az óorosz *чечакъ*, *чичакъ*, *шшиакъ* egymáshoz való viszonyát szakszerűen meg kellene vizsgálni. Tisztázandó probléma van bőven. Felvetődik például az a kérdés, hogy az óorosz *чечакъ*, *чичакъ* és a későbbi *шшиакъ* nem egymástól független, párhuzamos átvétel útján honosodtak-e meg? Olyan fajta idegen eredetű alakpárokra lehetne gondolni, mint a *чадрá* 'hosszú női fátyol' (Vasmer: i. m. 3: 299) és a *шатëp* 'sátor' (Vasmer: i. m. 3: 379), *чембáры* 'bő nadrág' (Vasmer: i. m. 3: 314) és *шаровáры* 'bő nadrág' (Vasmer: i. m. 3: 377), melyek végső soron közös ősből fejlődtek. Az orosz hangtan alapján a *чичакъ* → *шшиакъ* fejlődést nem lehet kielégítően megmagyarázni. Az oroszban ugyanis *ч* > *ш* hangváltozás általában csak *н* előtt megy végbe; így pl. a *конéчно* 'persze'; *скýчно* 'unalmasan'; stb. szavakban a *ч* helyén *ш* hangzik. Szórványosan *ч* > *ш* változás egyéb mássalhangzó előtt is megfigyelhető: *что*, ejtsd *што* 'mi?'; *шмель* 'döngő', vö. ukrán *чміль*, fehérorosz *чмель* 'ua.'; stb. Ez a jelenség disszimilációs eredetű; vö. A. И. Соболевский: Лекции по истории русского языка³. Москва, 1903. 106; K. Н. Meyer: Hist. Gramm. der russ. Spr. 1. Bonn, 1923. 78. Magánhangzó előtti *ч* > *ш* változás az oroszban szokatlan. — Esetleg azt lehetne feltenni, hogy az orosz *шшиакъ* nem hangtani úton, hanem a *шшшка* 'dudor, gumó', *шши* 'csúcs, hegy' szavak hatására népetimológias idomulással keletkezett a korábbi *чичакъ* alakból. A régi orosz

sisak ugyanis, hasonlóan a Zrínyi-sisakhoz, csúcsos volt. Vö. Ушаков 4: 1348; Большая Советская Энциклопедия² 16: 525—7; 48: 71, 101—2. A tárgytörténeti kutatások szerint ennek a csúcsos sisaktípusnak Perzsia az őshazája; Európában a törökök terjesztették el. A német szakirodalom *Zischägge* néven tartja nyilván; ez alkalmasint a magyar *sisak*-ból származik. Vö. W. Boheim: Handbuch der Waffenkunde. Leipzig, 1890. 49—52; Der grosse Brockhaus.¹⁶ 5: 377; 12: 714.

Lehetséges persze az is, hogy az orosz *чичак* közvetlenül valamelyik török nyelvből, a *уушак* pedig valamely nem török közvetítő nyelvből származik. Ez a közvetítő nyelv talán éppen a magyar; a *č* → *š* megfelelés jellemző nyelvünk régi török jövevényszavaira (vö. Kniczsa: SzLJsz. 1: 939—40; Bárczi: MSzók. 49; Benkő: MNyjtört. 50, 69).

Cikkemnek a célja nem több, mint a figyelem felhívása. A *sisak* esetleges török kapcsolatainak a felderítésére elsősorban turkológusaink illetékesek. Kiss Lajos

Meghalt Mátyás király... Hatos Gusztáv Mátyás király gyűrűpecsétjéről írva, miután megemlíti, hogy ez a közmondás — szerinte — alkalmasint II. Ulászló és II. Lajos „zűrzaravos uralma” alatt keletkezhetett, lapalji jegyzetben ezt jegyzi meg: „Ezen közmondást, egy a XVI. század végén kelt levélben következő variáns-sal olvastam: *Nem heaba mongiak keoz peldaba, Meghalt Mattias kyal, el keolt az Igassagh* (Századok 1876. 167—69; az idézet a 168. lapon). Abból, amit Tolnai Vilmos (Nyr. 31: 63) ehhez az adathoz kapcsolódva a szólás valószínű keletkezésére és életére nézve mond, látnivaló, hogy a XVI. század végétől rendelkezésre álló adatok bizonyossága szerint e szólásunknak két alakja volt ismeretes: 1. A Hatos közölte régebbi alak; erre a XVI. század végi felbukkanás után még csak egy XVII. század végi, esetleg XVIII. század eleji adatot ismerünk a Szenczey daloskönyvből. 2. A szólás másik, későbbi és ma is ismert változata (*Meghalt Mátyás király, oda az igazság*) Tolnai szerint csak a XVIII. század végéről mutatható ki (i. h.). Tolnai hivatkozik arra is, hogy Baronyai Decsi Jánosnál e szólásunkkal alakjára nézve rokon, értelmére nézve azonban némiképpen ellentétes következő szólás is olvasható: „*Megholt az gyermek fel (!f el) keolt az komaág*” (Baronyai Decsi: Adagiorum graecolatino ungaricorum Chiliades. Bártfa, 1598. Chiliadis I. Cent. I. Dec. III: 4; magam a volt kolozsvári ref. kollégium példányát használtam). E régiségbeli szólás elterjedtségének ismeretében Tolnai úgy vélekedik, nem lehetetlen, hogy ez utóbbi szólás az eredetibb, s ezt „csak Mátyás halála után alkalmazták a nagy királyra” (Tolnai: i. h.).

Minthogy a Mátyás-szólás régebbi alakját tartalmazó, Hatos említette levélnek sem lelő-, sem keltezési helyét nem ismerjük, mindenképpen érdeklődésünkre tarthat számot az az adalék, amely újabban került elő. Amikor ugyanis nemrégiben a dési városi nyelv múltjára vonatkozó kutatás közben darabról darabra átnéztem és kicéduláztam Dész város levéltári anyagát, az egyik középkori oklevél hátán ráakadtam a szóban forgó szólásnak Erdélyből eddig ismert legrégebbi alakjára. Maga az adalék amellet, hogy máig a legrégebbi biztos lelőhelyű adat, azért is érdekes, mert a szólásnak egy olyan erdélyi városban való életét bizonyítja, amely sokszorosan érezte Mátyás pártfogását.

Maga az oklevél, amelynek hátán e szólás ránkmaradt, II. Ulászlónak egy 1506-ból való rendelkezését tartalmazza. A rendelet meghagyja Telegdi István volt sókamara-grófnak és Czobor Imre alkamara-ispánnak, hogy a dési sóvágók és sószállítók illő bérét, valamint saját magántartozásuk fejében 440 forintot és 28 dénárt fizessenek meg, mert egyébként lefoglalt javaikból elégtit ki a désieket (Dész város lt. 83. sz. — Vö. Kádár József: Szolnok-Doboka vm. mon. 3: 43). Ennek az oklevélnek a hátára írta rá az írásjelleghől következtetve a XVI. század végén az egyik oklevelet forgató